

ВДЪХНОВЯВАЩАТА СИЛА НА НАРОДНИЯ ПОДВИГ

СТЕФАН КОЛАРОВ

Великият устрем на българина за свобода е вдъхновявал поетите във всяка епоха и те са настройвали своите лири за челичените стъпки на борбата. Много от тях стават тръбачи и герои, словото им се превръща в ярък възпев на смелата саможертва. През онази славна 1876 година, когато избухва Априлското въстание, един гениален поет-войвода пленява кораба „Радецки“, за да дойде със своите момци и сложи костите си на родна земя. И Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. има своя поет и той е достоен приемник на Ботева — Пейо К. Яворов. Но между двамата, между хъша и харамията, се нарежда творецът, чието дело няма тяхната революционна пламенност, но по своята мащабност, по своята величествена обхватност и мощ е достойно да им бъде равно. Това е Иван Вазов. И този факт е многозначителен. Защото именно патриархът на българската литература, който пресъздаде „пиянството на един народ“ от славната 1876 г., който възпя „избавлението“, по-късно с трепетна ръка описва съдбата и на онези братя, които не изживяха общата радост на Освобождението, а продължиха горката си робска участ, и то когато България беше вече свободна.

Именно Вазов, който в своята „Епопея на забравените“ възпя Братя Миладинови — „на Македония двата верни сина“, следи отблизо драматичните събития, последвали след Руско-турската освободителна война през бурния и драматичен четвърт век. В неговото сърце отеква всеки мъченически зов, всяка саможертва в името на отечеството. Тук към чистия патриотизъм на поета се прибавя и гласът на кръвта. Както споделя пред проф. Иван Д. Шишманов, той: „Прадядо ми, Кирко, бил дошел от Македония, от Арнаутлука.“ И този глас му нашепва сладкото име на реката от родния край на прадедите, когато Вазов написва като емигрант в Баку, в Румъния, през 1872 г. своето прославно стихотворение „Де е България?“:

Там, де Вардар през полята
мътен лей се и шуми. . .

Когато след Берлинския договор, режисиран от великите сили в угода на балканските държави и на своите завоевателни цели, се вдига Кресненско-Разложкото въстание, възбудило духовете до Охрид, народният поет оглавява комитет, създаден да подпомага въстаниците. Като чиновник за особени поръчения в щаба на руската армия в Русе той е загрижен за съдбата на българското население, останало беззащитно под османската власт. И верен на своя жив поетически рефлекс, написва стихотворението „Македония въстана!“, чийто призивен тон е ярък и изразителен:

Стреснете се в тоз мрачен миг,
трепнете вси от грижа
издайте стон, издайте вик,
че Македония въздиша;

стиснете вашето сърце
и чуйте, що ви казва:
тирана с кървави ръце
днес Македония наказва!

Мисълта за поробените българи се подсилва, когато през 1880 г. Вазов отива да живее и работи в Пловдив. След „Епопея на забравените“, където в „Братя Миладинови“ той с драматизъм е пресъздал как „бедните братя в предсмъртни страдания“ шепнат: „Как много те любим, Българю мила!“, излиза стихосбирката „Поля и гори“, проникната от ведрината на родната земя, от основния патос, изпълнил началната изповед „Отечество любезно, как хубаво си ти!“. За стихотворението „Там!“, включено в тази книга, пред Шишманов казва: „Още тогава въздишахме за Македония, като получавахме постоянни известия за теглата на нашите еднородци.“

Неговите възмущения и впечатления се подсилват, когато, заминавайки с Михаил Маджаров с кораб за Италия, той слиза в Солун. В стария беломорски град, където живеят хиляди българи, където в известния затвор Еди куле са лежали оковани десетки народни синове, големият наш писател е запленил от всичко чуто и видяно. Завръщайки се, той създава своите „Македонски сонети“, за които споделя: „Моята поезия собствено първа пробуди в нашата младеж любовта към свещената земя.“ И обяснява: „Като национален идеал Македония ми беше винаги скъпа. В нея съглеждах прелестта на романтиката: нещо много далечно и много хубаво. Македонската история и македонската природа ме възхищаваха еднакво.“ Всяка една от десетте творби на цикъла издава нарастващата болка за това, че „нашата Македония пише“. Авторът „с душевно сътресение“ осъзнава цялата трагедия на откъснатото от живата народна плът население, на този дивен край, люлка на културата и героизма. Към чувството на възторжено преклонение се прибавя и горчивината, и страшната мисъл, че несправедливият Берлински конгрес е отрязал от България свидна земя. Та нали оттук води потеклото си и самият Вазов!

И с цялата сила на неговото вдъхновение и неговата болка е изпълнено стихотворението „Не даваме я!“ Всяка негова строфа е попила миналото историческо величие, изстраданата мъка и сълзите след катастрофалното решение на великите сили в Берлин през 1878 г. Гневно-полемичният тон е облагороден от искреното патриотично чувство, което при Вазов винаги получава необикновена действеност и пълнота. Особено сполучливо са използвани повторенията, чрез тях се подсилва още повече основната идея. Поетът е чужд на грубото предизвикателство, той не използва обвинения и обидни нападки, запазва своето българско достойнство. Може би заради това този сонет звучи като изпят на един дъх:

Не даваме я, не — земята мила,
земята на светите ни отци.
Не даваме праха на Самуила,
ни славата на двамата светци!

Тя наша е! Тя с назв е носила
открай ярем и търнови венци,
да, наш е Солун, Шар, Пирин и Рила
и песните на нейните певци.

Не даваме, тъй как не бихме дали
завета на бащите си заспали,
зеницата на нашите очи!

Не даваме, дор бог стои отгоре,
дор в онез гори, поля, простори
светото слово българско ечи!

И в другите стихове от „Македонски сонети“ — „Там!“, „Орфеева лира“, „Посещение на солунската гимназия“, „Нощна песен“, „Пред Беласица“, „Срещу Атон“, „Извън солунските стени“, изпква стремежът на автора да намери дълбокия национално-духовен смисъл на темата за Македония, да извиси културната слава, свързана с нашето минало. Затова, когато на 6 април 1885 г. в Пловдив се празнува хилядогодишнината от делото на първоучителите Кирил и Методий, той написва стихотворенията „Хилядогодишнината“ и „Черното знаме“, в които наред с прославата на великата дата са изразени и мрачните мисли, че „в окови черней Македония свещена“. По това време Вазов се запознава със сборника „Български народни песни“ на Братя Миладинови и създава творби, повлияни от неговото съдържание.

След неуспеха на Кресненско-Разложкото въстание Вазов следи нарастващата вълна на народна съпротива в Македония и Одринска Тракия. Летописец на националноосвободителното движение през втората половина на XIX в., той знае, че българинът лесно няма да склони глава, че оковите не могат да подкопаят неговия бунтовен нрав. И всеки героически пример той възпява пламенно, с преклонение. Подвигът на учителката Екатерина Евксентиева Симитчиева го кара да ѝ посвети стихотворението „Героиня“ (1899), като в него поетът е засилил и мотива за примера на истинската саможертва, която „влива пламък нов у роба“.

След като на 23 октомври 1893 г. в Солун е поставено началото на организирано революционно движение в Македония и е създаден Централен комитет на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), постепенно разраства дейността на комитетите. Дамян (Даме) Груев, една от най-дейните революционни фигури, разказва: „Мислехме да създадем организация по образец на революционната организация в България преди Освобождението, да действуваме по примера на Ботев, Левски, Бенковски и пр. Бяхме изучили тази организация. „Записките“ на Захари Стоянов например бяха ни повлияли и изобщо дотогавашната българска революционна книжнина. . .“

Той е очаквал върховния час, виждал е в своето въображение новите герои. Двадесет и петата годишнина от боевете при Шипка, тържествено отпразнувана през 1902 г., послужва като сигнал борбата да започне. През есента избухва Горноджумайското въстание, което е удадено в кръв. Този, който беше възпял баташкото клане и безнадеждната защита на Перущица, сега отново рисува страшната гледка след поредния опит на поробения народ да премахне завинаги турските окови:

Кръв! Плам! Села горят! Юнаци мърт!
Светът туй гледа хладно, безучастно.
Повтаря се за хилядният път
пред нази зрелище ужасно.

Освен стихотворението си „През снежна Рила. . .“ Вазов написва и „Бежанци. . .“ със същия призивно-съчувствен тон, с упованието, че най-после жадуваната свобода ще дойде. Тогава „ще дойде пролет сладка“, а „Пирин пазви ще разгърне. . .“

Този „великий чакан ден“ идва много скоро. Поетът следи отблизо развою на боевете по време на Илинденско-Преображенското въстание. Съобщенията и

вестите за подвига при Охрид, Вардар и Пирин, въпреки дадените стотици жертви, будят възторг и въодушевление. В Крушево властта била завзета, а турската казарма покорена от четата на смелия войвода Пито Гули. За десет дни тържествува Крушевската република. В Малкотърновско, в градовете Ахтопол, Василко и околните села започва да действа Странджанската комуна. Но победата е кратковременна, сладките дни на свободата се заплащат с пожарища и нечувани зверства. Във в. „Искра“ Димитър Благоев помества две статии, в които отбелязва, че след потушаването на въстанието започнало „най-жестоко и поголовно изстребване не на въстаниците, а на мирното българско население“. В нашия и западния печат се появяват снимки, документиращи невиджани изстъпления. Град Крушево бил разрушен до основи.

Така, както бе оплакал и възвеличил героите на славния Априлий 1876, и сега Вазов отправя взор към местата на поражението. В стихотворението „Там!“, на което е поставил и дата — София, 21 август 1903, той е изразил всички чувства, нахлули в душата и сърцето, накарали го да изпита още веднъж силата и на величието, и на горестта. Той защитава борците и свежда глава пред техния героизъм. Особено силна е финалната строфа. В нея авторът отново е показал умението да намери достойно художествено обобщение на събудените чувства и размисли:

Поклон, поклон от нас сега
на вашия меч, на вашия гроб.
Тоз, който знай да мре така,
не може веч да бъде роб.

И като творец, и като съвременник Иван Вазов с твърда убеденост е почувствувал историческата приемственост между делото на априлци и делото на героите от Илинденско-Преображенското въстание. Недвусмислено той е разкрил тази дълбока връзка в стихотворението „Дамяну Груеву“. По стил, по тоналност, по изразни средства то напомня поредицата от творби в неповторимия цикъл „Епопея на забравените“. Ето това характерно вазовско обръщение в самото начало, използвано четирикратно:

О, Македоню, страдалнице разпята,
о, Македоню, земя покрита с кръв,
о, Македоню, с порой сълзи залята,
на вълци и хиени оставена за стръв.
О, Македоню, о, героиньо!

То е познато вече от „Кочо“: „О движение славно, о мрачно движение. . .“, от „Каблешков“: „О, Каблешков бледни!“, от „Опълченците на Шипка!“: „О, Шипка!“ То носи неподражаем идейно-емоционален заряд, играе особена смислова функция в отделното художествено произведение. Има и организиращ структурен характер, и отразява цялата сила на националноисторическия патос с многобройни изразителни нюанси, които само автор като Вазов би могъл да постигне.

Още от първите стихове одата „Дамяну Груеву“ грабва с тези вопиющи обръщения, сякаш поетът е безсилен да обясни каква е цялата тая историческа участ на този край, обречен завинаги да остане извън родината, да се отдели от нея въпреки реките пролята кръв. Затова с такъв драматизъм е изпълнено неговото признание: „И ний безпомощни пред всичко туй стоим!“ Единствено Вазов би могъл да произнесе тази присъда. Тя е сурова. Тя е страшна. Нему бе съдено да бъде свидетел на звездни мигове от новата история на България, да бъде техен певец. Но той видя и изстрада и чудовищни неправди — потушаването на Илинденско-Преображенското въстание и гибелта на неговите светли водачи,

рухването на надеждите, евтиното пропиляване на народния подвиг след Балканската война по време на Междусъюзническата война и Първата световна война.

За изобразителната мощ на неговото слово в това стихотворение говори и следната строфа:

Заспаха под снега юнашки сили левски,
угасна огнен дух, замлъкна мощна реч.
О, Македонно, ти губиш своя Левски,
най-верния си син, най-силния си меч.

Макар и да следват още три строфи, тук е истинският финал, тук най-добро е казано всичко, което би могло да очертае безсмъртния лик на героя. След като е осъдил враговете на въстаналите българи, а така е и в друга творба за въстанието — „Владиката Каравангелис“, поетът е извисил властелина на делото, непрежалимия Даме Груев. Сравнението с Левски красноречиво говори и за усета на родения художник, и за вещината на народопсихолога, който съумя да открие и пресъздаде националния тип герой, като изследва с нужната художествена и психологическа дълбочина неговия характер. И в това отношение Вазов е един от малцината майстори на българската литература, които са се домогвали до такъв траен успех, пресъздавайки живота на своя народ.

Подобно на Вазов и друг поет — негов съвременник и приятел, следи събитията в Македония и изразява своето отношение към участа на поробените българи — Константин Величков. Закърмен с националноосвободителните идеали, поборник, изпитал теглото на тежкото иго, създал вълнуващите спомени „В тъмница“. Още през 1900 г. той написва своята изповедна творба „Към Македония“. В нея дава израз на дейното съчувствие към многострадалната земя и нейния народ:

И днес си ти робиня. . . И днеска на теглото
вековно, срамно носиш печалния венец!
И днеска ти превиваш, посърнала, челото
под тежката десница на грозний чужденец!

И Величков вдъхва надеждата, че „иде ден чудни на твойто възкресенье“, и той е обладан от усещането, че скоро робът ще се вдигне на борба. По-късно с полемична страст в стихотворението „Чия е македонската земя?“ отхвърля всеки опит да се омаловажат страданията, да се пренебрегнат гнетът, да се забравят братята-страдалци. А когато истината за въстанието от 1903 г. става известна на света и масовите убийства и кръвопролития при неговия разгром стъписват и най-равнодушните, поетът разкрива обезелата го покруса всвоята „Молитва за македонските борци“, като напразно търси „милост към земята, де кърви на вълни текат“. Почти с натуралистична сила е описана страшната картина „на грозни пепелища“, в която обезумелите майки в ридание зоват изкланите си рожби.

Героико-драматичните мотиви в поезията, посветена на Илинденско-Преображенското въстание, са породени от конкретната историческа действителност. Често пъти изпъкват почти полюсните настроения, обезли поетите — от героикоромантичната борческа приповдигнатост до смразяващата болка и мъка за безбройните жертви, за загубената битка. Много от авторите, които възпяват борбата, сами участвуват в народното дело, отблизо те са наблюдавали въоръжената подготовка. Като войводи или обикновени четници те бродят от село на село, преминават по пиринските пътеки, участвуват активно в разрастващото се революционно движение. Неспokoйната атмосфера на времето, бунтовният кипнеж и пробуждащото се здраво патриотично чувство са уловени точно и ярко,

неподправено и искрено. Повечето от стихотворенията и поемите, които се раждат в ония размирни години, са проникнати от извисен свободолюбив дух, в тях намира хайдушката волност, налага се твърдата решителност да се отстояват по ботевски народните правдини. Пламенната приповдигнатост на стиха, привличащ тон прелива в широкия идейно-емоционален обхват, в задълбоченото тълкуване на героическата личност, която е готова да се жертвува за своите братя. Характерно е това, че редица от тези произведения са написани в подчертано фолклорен стил, в тях се долавя силното влияние на народната песен, на нейната изразна система. Това им придава още по-голяма действеност и ги прави близки до хората. В тях е отразена живо и неподправено душевността на българина с нейното своеобразие, с жаждата за свобода, с нравствената чистота и духовен стоицизъм.

Докато Вазов и Константин Величков вече бяха отразили славните дни на Априлското въстание и гледаха на новата народна епопея с опита на изминатия жизнен и творчески път, то героиката на августовските дни от 1903 г. изведе на своя гребен бляскавото поетическо име на Пейо К. Яворов. Поет с ботевска калеска, с изключителна мощ на дарованието, той с оръжие в ръка отиде в Македония, свърза се със славния народен водач Гоце Делчев и другите революционни дейци, сподели трудната участ на борците. Показателно е това, че първата печатана творба на бъдещия именит поет — „Напред!“, излиза във в. „Глас македонски“, бр. 36, 17 авг. 1895 г. Младият автор дава това стихотворение на Костадин Иванов Нунков, който заминавал с дружина „Пирин планина“ за поробена българска земя. След завръщането си от Македония Нунков предава препис от творбата в редакцията, тъй като оригиналът попаднал в турски ръце.

В този факт има нещо символично. Макар и слабо, това стихотворение издава пламенното свободолюбие на своя автор, в него е вплетена оная народна повеля, която Ботев издигна като свое знаме — „Или свобода, или смърт!“ Не е трудно да се разбере откъде е взет тоя девиз от правещия първите си стъпки поет. И в другото стихотворение, намерило място на страниците на в. „Македонски глас“, бр. 4, 24 ноем. 1896 г. — „На родоските заточеници“, намира борческото чувство, макар и без изящната поетическа форма, която е характерна за късния Яворов:

Борци! Вам жребий тежък падна:
докрай не дойде вашта мът,
но вий, деца на майка страдна,
носете гордо своя кръст!

Чертите на ботевския темперамент се проявяват, когато именитият вече поет става четник и въоръжен броди по пиринските усои. В публикуваното през 1900 г. стихотворение „Арменци“ той открито е афиширал свободолюбието си, доказал е творческата приемственост на Ботевия патос и непримирим дух. Родолобивите му настроения се примесват с жаждата да се посвети на каузата на свободата. Пред Михаил Арнаудов поетът изповядва: „У мене имаше силно патриотическо чувство.“ Дошъл в София, в началото на 1902 г. Яворов редактира в. „Дело“, независим македоно-одрински лист“. Тогава той заминава за първи път в Македония. Завръщайки се, обикаля из провинцията и държи сказки по македонския въпрос, избран е и за член на Върховния македоно-одрински комитет. През 1903 г. той на два пъти отново е обладан от харамийската романтика. Легендарната личност на Гоце Делчев пленява поета и патриота. Нему той посвещава и великолепните си „Хайдушки песни“ заради безкористната му всеотдайност на отечеството, а за живота и гибелния му край разказва в биографичната книга „Гоце Делчев“. Спомените за тези неспокойни години го преследват и той създава прозаичната си книга „Хайдушки копнения“.

Съдбата на Македония вълнува поета, примерът на Гоце е жив и през 1912 г. като четник в Пиринския край участва в освобождаването на Банско и лично обявява града за свободен. А в деня на своето самоубийство — 16 октомври 1914 г. — написва прощално писмо до Тодор Александров, комуто е посветил „Заточеници“, в което изповядал на своя боен другар и съратник: „Извинявай, че върша едно престъпление към Македония, но не можех иначе. Когато се освободи Македония, която съм считал за моя майка, пратете един от другарите на гроба ми, да ми съобщи тая радостна вест...“

В дните, когато се подготвя въстанието през 1903 г., Яворов почти нищо не пише. По-късно той си спомня: „Македония ме вдъхновяваше за дело, не за поезия; т. е. поезията можах да вложа в дело, не в стихове вече.“ И по-нататък: „В това време написах само пет хайдушки песни: за да направя удоволствие на Гоце Делчев, а не защото това щеше да направи на самия мен удоволствие. Заточеници е писано в края на 1901 г., когато аз — а-ха! — само търсех случай да се камбурна в македонската революция. Значи, аз можех да поетизирам за Македония още неотдал се на нея; и когато се отдадох, аз не написах освен тия пет хайдушки песни, които обаче нямаха абсолютно общо с революционната действителност и загатваха само поезията на хайдушкия живот или на хайдушките преживявания по-скоро.“

Обясненията, които авторът е оставил, идват само да потвърдят, а не да намалят неизмеримото значение на цикъла „Хайдушки песни“, неговата неопенима стойност — и историческа, и документална, и художествена. Наистина той не хроникра събитията, не търси точната рамка на фактите, но във всяко от неговите стихотворения е намерила израз психологическата правда, точният шрих на времето е облян от неспокойната атмосфера на дните, в които кълни бунтът. Чрез тънкия непосредствен лиризм, чрез изповедната драматичност и нравствено проникновение Яворов е обрисувал борческата личност. Така той продължава и дообогатява линията на Ботевата революционна лирика — от „Хайдути“, „На прощаване“, „Хаджи Димитър“... У Гоце Делчев и неговите другари той вижда образа на новия борец за социална правда и национална свобода и в художествената си трактовка се стреми да го изобрази с реалистична яркост и точност. За въздействието допринася и богатият фолклорен рисунък в стила на македонската народна песен.

Баладичният елемент още в първата песен подсилва изповедното въздействие. Образът на любимата девойка и копнежът по щастие и обич доуплътняват характеристиката на героя. Многобройните обръщения и възкличания, незаменимите сравнения и образи придават истинска интимна прелест на всяка от четирите песни. Намерената форма също дава възможност да се усети тънката линия на емоционалните нюанси, да се изобразят обстановката, поведението на харамията, неговото истинско битие. Трагичната обаятелност на последната песен носи и пророческата визия на поета за съдбата на Гоце Делчев, както и на всички, посветили се на народа си герои. Мотивът за смъртта осмисля величавата мисия на обикновения участник в голямото освободително дело:

Заран пиле, ой нерадост
опустяла младост,
пей, нарежда как сирака
сирашки е минал.

Вечер пиле, ой нерадост
опустяла младост,
пей, нарежда как юнака
юнак е загинал.

Така цялостното въздействие на „Хайдушки песни“, тяхната художествена прелест и народността сила дават възможност да се почувствува величието на борбата, на онези месеци, когато назрява решението за въстанието на Илинден и Преображение — 1903 г. И в стихотворението си „Заточеници“, както преди това в „Арменци“, Яворов е намерил правдиво изображение на смелите народни синове въпреки загубената битка. Изгнаническата участ е породила дълбоко, искрено вълнение, което обагря всеки стих и засилва основната идейна насоченост. В „Бежанци“ тъгата също взема превес и финалният изблик на негодувание и протест показва колко силна е била привързаността на поета към тези, които са загубили завинаги своите родни гнезда — „на Македония чадата“. Раздялата с родния край, скъсването на здравия корен с бащиното огнище е една от най-драматичните теми в нашата литература. И Ботев в своите песни, и Вазов, особено в „Немили-недраги“ и „Хъшове“, както и други наши автори, показва тежката нерада участ на емигранта. Заточениците и бежанците в Яворовата лирика след погромите също показват историческата участ на българина, изразително подчертават неговото свободолюбие и колко страшен е бил пътят към него. Наблюденията и картините, образите, случките, описани от поета в двете му белетристични книги „Гоце Делчев“ и „Хайдушки копнения“, допълват много от търсенията му в лириката, посветена на националноосвободителната борба.

С автентична сурова правда, с дръзновен борчески порив са изпълнени и редица от изповедите на Христо Силянов, автора на известния двутомник „Освободителните борби на Македония“. Без да достига словесното изящество на Яворовите творби, в много от своите стихотворения като „Предпролетна песен“, „Струма“, „Изповед“, „Във вишенската бука“ от издадената през 1905 г. книга „Стихове“, както и в други песни — „Комитска песен“, „Прости!“, „В Лозенградските пустини“ — той е намерил интересна трактовка на темата за Илинденско-Преображенското въстание. Целият епос е пречупен през призмата на човешката участ, на непосредственото човешко преживяване. От живота на четника до цялостната представа за националната съдба са проследени редица съкровени чувства и мисли, показани са колоритно и неподправено моменти на възторг и покруса.

Възторгът от първоначалната победа, когато въстаниците завземат Малко Търново и в Странджа робът се чувства свободен, е изразен във „Въстанишки марш“. Силянов е предал волното чувство, светлия патриотизъм приповдигнато, с призивна устременост и широта. Дори пред грозящата опасност героите не се стъписват, те са готови да умрат като свободни хора. В третата строфа ярко е изразена отрицателната народна енергия, показана е картината на въстаналото население, запечатан е върховният миг на подем:

Въстана робът, о, тирани,
и в тоз очакван грозен час
разби бесилки и зандани,
хомот, омразна всяка власт.
А бъде ли подемът славен
в потоци мъжка кръв удавен —
не под несносен, чер ярем,
във бой — свободни — ний ще мрем!

В други стихотворения като „На бивак“, „Комитска песен“ поетът и летописецът на освободителното движение в Македония и Одринско е нарисувал живота на тези „мъченици без хомот“, които бранят своя народ и му служат честно, всеотдайно. Хубава и изразителна е картината на вечерния отдиш, когато край „накладеният огнец под буката крастата“ са насядали брадатите мъже, пре-

гърнали своите пушки. Хр. Сияянов е предал непосредствено и реалистично, без изкуствен патос емоционалната красота на събраните наедно мъже. С майсторски щрихи той е уловил интимната прелест на обстановката, в неговото изображение се чувствава и живото човешко присъствие и това го откроява още по-ярко:

Жарта догаря, с меден плам
лицата им огрява,
и рояк спомени във тях
таз майска нощ навява.

В размислите за борбата и понесените страдания, за героизма и жаждата за свобода авторът очертава образите на светлите водачи, на онези силни и горди мъже, които загиват в бой с врага. На падналия на 14 юни 1901 г. при обсадата при Пътеле легендарен Марко войвода, чието рождено име е Георги Иванов, Сияянов е посветил стихотворението „На брата Марко“. Известен със своята дейност в Костурско, Леринско и Воденско, той е бил „страж на своята татковина мила“, затова сега и гората зелена, и дружината, и осиротелият народ оплакват войводата и другаря. В „Гоце Делчев“ Христо Сияянов е изразил мъката си от гибелта на друг свой другар — големия организатор и стратег, смел и юначен водач. Тук той е разкрил и дълбоките и искрени чувства, изковани в тежките дни, проверени в жестоката действителност, извисени от голямата национална идея, от свещената мисия на свободата. Затова въпреки мъжествената скръб повелява:

О, тежко е другар да се прощава
с другар по участ и по чувства — брат!
Но — все едно! — една ни мисъл сгрява,
един огън гори в гърди ни свят.

Вървете вий — де запад в плам догаря,
а ний — зората сутрин де светлей!
Над нашите надежди, мощ и вяра —
една идея като слънце грей.

Навред, където и да сме, о братя,
една делба ний има да делим
и с мощ, с открити всякога обятия,
смъртта да срещнем и да победим!

Христо Сияянов е пресъздал и черните картини на разгрома — „В Лозенградските пустини“, „Пред развалините на Преспа“. Особено изразително е малкото стихотворение „Жътва“ — буйният вятър люлее нивите узрели и пилее зрънца и класове, защото робът-сиромах сега е обречен на прося в черното си изгнание. Внушението е постигнато живо и непринудено. Безлюдното поле напомня за кървавата жътва, за жестокия погром. Бродейки из лозенградските пустини, спомняйки си страшната гледка, останала от цветущата Преспа, авторът напразно си задава въпроса: „Кога ще вкусиш мир, родино моя клета?“

Всеки от авторите, който възпява Илинденско-Преображенското въстание, внася своя емоционална багра при разработване на тематиката, при пресъздаване на борческия устрем и жажда за мирен живот. В поемата си „Илинден“ Арсени Йовков е намерил интересен идейно-художествен ракурс — той проследява съдбата на младия Войдан, наследника на Гюро чорбаджия, рисува формирането му като бъдещ борец. Много силно изпъкват редица битови детайли, етнографски подробности, така се постига по-цялостна картина на народния живот и нрави. Дълго е чакал старият Гюро раждането на своя наследник. Мъ-

ката по „рождица любима, по детенце златно“ е характерен, важен момент в поемата. Този мотив доосмисля не само образа на Гюро, а иде да извиси упованията на целия народ у момците, които няма да преклонят покорно глава пред насилниците.

Арсени Йовков описва младежкия живот на бащата, показва как сам той е бил свързан с разрастващото освободително движение:

Нов род вече тамо с факели на рамо
към призведни бездни гонеше настига,
цепеше зов роден ширинето нямо:
раждаше се вторно българската книга.

И като опело Дунав, Вардар, Струма
допяваха песен на векове неми;
китнада се буйно, пиринската шума
пращаше привети на новото време.

Тъй ловил бе Гюро с даскални и дяци
всеки шепот таен заради свободи
и с отбор юнаци някога в чардаци
тайно бе посрещал Сирма воевода.

И ето сега неговият син Войдан иде да продължи борбата. Тази приемственост в борбата, това предаване на щафетата от поколение на поколение най-ярко характеризира дълбокия смисъл на подвига на илинденци и преobraженици и затова поетът я е разкрил в поемата си със силен идейно-емоционален заряд.

Самият Арсени Йовков, роден в с. Селци, Дебърско, през 1882 г., отрано е възпитан в своето семейство в дух на борчески патриотизъм и със своя брат Нико, който загива в илинденските боеве като войвода, активно участва в подготовката и провеждането на въстанието. Много силни и изразителни са неговите „спомени за Илинденското въстание“, в които оживяват вълнуващи сцени. А двете му стихотворения „Зима“ и „Раздяла“ изразяват настроенията след поражението. Особено ярко е второто стихотворение. Оредялата дружина, дала свидни жертви, е пред разпадане. Поетът е намерил точен и завладяващ рисунък, за да разкрие чувствата и размислите, обладали всички. Той е изразил мъжката скръб пред раздялата, като елегичният тон, есенната картина допълват тази скръб. Образът на гората-закрилница — вече класически за хайдушката песен, присъства и тук. Патриотичното чувство е обжарено от мъката и неволята. Споменът за загиналите красноречиво говори за изпълнения дълг. И все пак през мъката и унието проблясва светлото видение на онова величаво пролетно начало, облъхнало борческите стъпки напред:

Унила есен шъта из гората,
листата жълти шушнат за смъртта.
Ох, тука бе, многострадални братя,
когато ни завари пролетта.

Това светло видение е повело поета-революционер и в неговия последен път из Пирина, където загива през 1924 г. и гробът му остава незнаен. Но докрай той не изневерява на илинденско-преображенските завети.

Дълбоката народна рана, опожарените села, дадените стотици жертви са възпети в множество произведения от различни автори и с различни творчески постижения. Но искреният патос, чувството на гордост и преклонение, националната самобитност на виждането и отношението към събитието са силни и свежи, те продължават да вълнуват. Богат е лирико-емоционалният регистър, изпъкват разнообразни мотиви. Така е в стихотворения като „Георги Делчеву“ и „Са-

мотна жътварка“ от Кирил Христов, в „Илинденски химн“ и „Старобългарски псалом“ от Теодор Траянов, в „Борците паднаха“ и „Тъй как забравяме недобленуван блян“ от Владимир Попанастасов (Пепо), в „Илинден“ от Никола Джеров, „Илинденската споея“ от Любомир Бобевски, „Към родината“ от Любомир Весов, „Кукуш“ от Иван А. Палаузов, „Позив“ от Юлий Розентал, „Дядов завет“ от Иван П. Йончев и мн. др. С народнопесенната си образност завладяват „Македонска народна песен“, „Пиринско гробье“, „Закукала кукувица“ от Трифон Кунев, както и „Валандовска песен“ и „Заточеник и сокол“ от Христо Матов. Спонтанният изблик на чувства и размисли откроява патриотичната дълбочина, вярата у народа и отечеството. Със съкровена болка и любов са изпълнени живи поетически венци.

Темата за Илинденско-Преображенското въстание в нашата поезия е свързана с отстояването на будното национално съзнание и свещените завети на неговите герои. Въпреки емигрантската съдба, въпреки нерадата участ споменът за родния край, за неговото велико минало е свиден. Разказите на близките, смътните спомени от детството оживяват в песните, в изповедите. Здравото българско чувство избликва с мощна сила и в произведенията на поетите-комунисти през 30-те и 40-те години, като намира убедително художествено превъплъщение в творческото дело на Никола Вапцаров, Венко Марковски, Коле Неделковски, Антон Попов и др. Илинденско-преображенските теми и мотиви се преплитат с героиката на класовия революционен двубой, наследниците на смелите войводи и харамии сега са в първите редици на работническия строй и отстояват своята класова закалка и партийна повеля.

Безсмъртният автор на „Моторни песни“ в цикъла си „Песни за родината“ е намерил оригинална идейно-емоционална трактовка на голямата илинденско-преображенска тема. Легендарните народни водачи са истински пример за младия поет-революционер. Неговите клетвени думи в стихотворението „Родина“ са изречени с истинска, нескривана почит към водачите, посочили верния път към свободата на народа. И в новата социално-борческа действителност образите им, техните идеи получават ново съдържание, стават пак знаме и зов. Никола Вапцаров е уловил тази здрава връзка между родолюбието и волята за истински справедлив живот и с категоричност я е показал като свое съкровено верую:

Аз пак те обичам,
Родино на Гоце и Даме,
защото израснах,
защото закрепнах във Теб.
И нося в сърцето си младо
тревожното знаме
и вечния устрем
на всички без покрив и хлеб.

В „Земя“ поетът е намерил естествения образ-символ, за да обезсмърти чувството си за родината — неговата любима Пирин планина, съхранила легендите за верните си чедра, вечна, както е вечна и земята на България. Пирин е неръко-творният паметник на знайни и незнайни герои, тя е безмълвният свидетел на героизъм и подлост, тя е крила в своите пазви борците, в нейната гръд е попила кръвта им. Затова с такава удивителна художествена изразителност Вапцаров е вложил дълбок подтекст в образа, намерил е такава проста и заедно с това невероятна действена ярка метафора:

Над моята земя
в небето
опира
Пирин.

И в други стихотворения на големия наш поет-революционер са намерили отражение редица образи и мотиви от епопеята на Илинден — Преображение. В „Хайдушка“, „Илинденска“, „Крали Марко“, „Майка“ върху битово-фолклорна основа той рисува интересни съдби, търси съвременна интерпретация и звучност. С явно новаторско идейно-естетическо чувство Вапцаров засилва онези акценти, които му дават възможност да извлече от тематиката актуалната героико-романтична действителност, да разшири нейния обхват с оглед на задачите, които се решават в условията на засилващата се революционна борба. А в едно от най-зрелите си стихотворения — „История“, той е постигнал с огромен революционно-философски заряд обобщението за смисъла на великото дело и участието за народното, изобразявайки здравите корени на борците, възприели в новата обстановка комунистическата дейност.

И за близкия другар и приятел на Вапцаров Коле Неделковски бунтовното наследство, преданията за смелите герои също са подтик за поетическо вдъхновение и смело гражданско поведение. Неговата поема „Пеш по светот“ (1941) отразява размислите за смелия път, за мъжеството и стоицизма на съвременния борец. Много са поетите, възпели орсията на бежанците. Защото след палезите и убийствата, след разорението на родния дом хиляди са тези, които напускат села и градове, за да дойдат в България. И този проблем е един от най-трайните. Той е вълнувал всеки, който е писал за въстанието от 1903 г. Макар и по-късно, Коле Неделковски също поема по пътя на емиграцията. От Велешкия край, където е роден и израсъл, той преминава през Гърция и Германия, за да дойде в София, където работи като бояджия, влиза в редовете на партията и като работнически поет възпява борбата, изповядва интимните си вълнения, тъгата по близки и бащина къща.

В неговата поема също образът на Пирин планина предизвиква неудържим изблик на чувства и размисли. Героическата романтика на хайдушкия живот навява борчески трепети, буди силното желание да се следва пътят на любимите герои:

О, Пирин, не ме оставяй,
вода и земя раздишлуи,
векове тука минале,
тежък си род оставиле.

Къде е Гоце прешеткал
със своя силна дружина,
къде е Яне извикал,
тиранин къде изплашил.

Коле Неделковски изпитва силното влияние на Христо Ботев, той е неговият любим поет и учител и затова се чувства силно сходство в мотивите, които разработва и в „Пеш по светот“, и в редица други стихотворения: „Робство“, „Стоан на Ордазовици“, „Майка“, „На кинисуенъе“ (На прощаване), „Одродени“ и др. И двете негови стихосбирки „Мъскавици“ (1940) и „Пеш по светот“ (1941), написани в народнопесенен стил и на велешки диалект, изразяват борческопатриотичната тенденция на нашата революционна поезия, следват богатите традиции на българската поезия. В тях е силен духът на българското свободолюбие от многовековните борби на народа по неговия труден исторически път. Сам Неделковски загива като герой, непредал се жив в ръцете на врага, и така намира истинското единство между пламенните си стихове и своя млад живот.

Към здравето вапцаровско коляно в партийно-революционната ни литература от 40-те години принадлежи и Антон Попов — поет и журналист, посрещнал куршумите в Гарнизонното стрелбище на 23 юли 1942 г. рамо до рамо с любимия си приятел. И той от детските си години е закърмен със свободолюбие и непокорство, видял е обесването на баща си Никола Попов от върховистите, намерил е отрано мястото си „в боя ни за хляб и свобода“. Затова тежкото робско минало, безправното положение на народа изтръгват и от чувствителното сърце на Антон Попов мрачни думи на горест и състрадание, когато говори за родната земя:

Простреляни са твоите гърди,
напукани са нивите от жалби,
народът ни е в черно забраден.

Но в своята „Песен за Струма“ той е видял перспективата на бъдещето, като истински революционер мечтае за новия ден на свободния мирен труд, когато идеалите на илинденци ще станат реалност:

Една вековна борба смирили,
напразно разпиляваните сили
ще впрегнем във полезно дело.
Така
 решава
 нашият
 ум:
това, което днес
 е сила —
 стихийна и безпътна —
ще вържем утре
 със баражи,
 бетон и желязо —
 поред.
Гривестият врат на реките
 ще стегнем в хомот,
в релси
 ще сложим
 живота
и с първа скорост
 ще тръгнем
 напред.

В своите две поеми „Илинден“ и „Гоце“, издадени през 1940 г., Венко Марковски също съумява да намери нови идейни аспекти при пресъздаване на илинденско-преображенската героика. Гоце Делчев, вдъхновил едни от най-големите наши поети, е любим и свиден образ и за борците-комунисти. Марковски му посвещава пламенни изповедни редове, той открива в негово лице един от истинските вдъхновители в антифашистката борба и затова възпява заветите му, неговия боен пример, светлата му саможертва. А картините на илинденския бой, народната участ дават възможност да се уловят чертите на националната душевност, да се извиси българското начало. Своята следваща поема „Бие дванадесет“ (1941) поетът подписва с псевдонима Илинденски, така още един път той показва здравата си връзка с една от най-светлите страници на нашата борческа история.

Постоянно търсещ и обновяващ своя стих, изразителността на неговата форма, широтата на тематичния обхват, видният наш поет и в съвременната ни пос-

зия продължава да доразвива и претворява илинденско-преображенската проблематика, да внесе нови акценти в нейната трактовка. Достатъчно е да споменим стихотворения като „Земя“, „Борба“, „Зеленото хайдушко знаме“, редица от неговите сонетни венци или прославената му „Легенда за Гоце“. В своя български епос „Предания заветни“ Венко Марковски също отдели значително място на въстанията от 1903 г., на борбата на населението от Македония и Одринска Тракия. Новият момент тук е, че събитието е свързано с големия хилядолетен път на родината, със сийните върхове на българския народ и неговия подвиг. Така се налагат интересни съпоставки, дава се възможност по-богато и многогранно да се видят героите, съизмерими и с конкретната епоха, и с цялата българска история.

Като следва хрониката на времето, в третата част на своя епос, наречена „Сбъдновение“, поетът още в песен седма на „Дванадесето предание“ рисува обстановката на нарастваща революционна вълна, възпява четите на Делчев и Гушанов, на Карев и Герджиков, които воюват против робския живот, като „носят пушки и глави свободни“. В следващото „Тринадесето предание“ в песен първа са описани солунските атентатори. В песен втора е предадено избухването на Илинденско-Преображенското въстание. Венко Марковски още в самото начало е подирил един сигурен героико-исторически паралел — между образите на Раковски, Левски, Ботев и тези на новите герои. С ярка художествена инвенция той рисува картината на започващата битка, като съзнателно подсилва баладичните акценти, така въздействието е още по-ярко и запомнящо се:

Върват из мрака черен. Тишина пред буря пей.
Разтърсва вик полето. В ледни тръпки е нощта.
Османецът безверен призрак в тъмната сей. . .
Смълчано е небето. Тихом буди се пръстта.
Разтварят се гробове. Вечност в тленността снове.
Прекъсва се забрава. Верни връщат се крила.
Свещен байрак бунтовен българите в бой зове.
Камбани загърмяват. Сливат се гори с поля.
Илинден с флаг съдбовен братска свобода кове.

Подчинил основния замисъл на своя епос на мащабно-епичното виждане и изображение в следващата песен трета, като запазва достоверността на фактите, като рисува конкретните личности, съумява живо и експресивно да постигне художественото внушение. В много отношения неговият подход се доближава до Вазовата епичност, сходство има и в поетиката. Венко Марковски по този начин продължава линията на патриарха на нашата литература при прославянето на големите събития и безсмъртните чедна на родината. Запомнящи се са релефните щрихи, са които са обрисувани Гоце Делчев и неговата дружина при с. Баница, Даме Груев, Крушевската република, Никола Карев и Пито Гули, Странджанската република, Михаил Герджиков. . . Бих посочил баладичната сила на изображението при гибелта на славния Пито Гули на Мечкин камен:

Внезапно мъжки стан изправя гордия юнак
и с остра сабя сам-самси съсича демоничен мрак.
Събуждат се хълмисти урви и скали заспали.
Пресеква надалеко жаловит протяжен стон.
Припада тиха вечер. Черни къдри вихър брули.
Войводата разбунен броди в лъчезарен свят.
Лъчисти сенки, паднали за светли идеали,
окрилят лет заветен на жребеца мълигон.
Бойци излизат от гробове, боен рог дочули.
Нестихващи пожари с дрехи призрачни гасят.

Овладианата драматичност на тона, неговата тържествено-героична мелодика открояват тези страници в целия епос на Марковски. В тях се долавят и силни изповедни акценти, чувствава се живото съпричастие на поета към преживяното и изстраданото от народа като лична съдба. Силна е и картината с бежанците, потеглили към родината след Балканската и Междусъюзническата война. В нейното пресъздаване Марковски се е домогнал до трайно и завладяващо поетическо майсторство:

Погроми и порухи, пепелища и пожари,
постели опустели и разкъсани меса.
Каруци. Рожби в люлки. Онемели върволици.
Изпити майки. Грохнали старици. Бежанци.
Без покрив и покръпина — същински катунари.
Уплашени напускат дом и родни небеса.
Мълчат и бързат. Сведени глави прокобват птици.
От бащини огнища ги прогонват чужденци.
Към клетница България несретници вървят.
От верници неверни честна челяд да спасят.
Вървят и пеят из път бездомници и мъченици.
Духът им охрабряват образи на храбреци.
Над бледните им клепки тегнат ледени товари.
Под плахите им стъпки кървава роси роса.
Покруси и печали пият български зеници,
в гърдите скритом ромон ронят родни кладенци.
Безмилостните чети на съседни господари
и те размахват върху тях безмилостна коса.

Като вдъхновен живописец поетът е нанесъл сочните, гъсти мазки на боите върху своето епическо платно. Контурите респектират. Народната трагедия е намерила достойно изображение.

В нашата днешна поезия илинденско-преображенските мотиви присъствуват в много стихотворения и поеми, посветени на Пиринския край, където са попили кръвите на много юначни българи, паднали за свободата. Няма наш автор, който да е минал през Пирин и да не е посветил свое произведение на гордата планина. Достатъчно е да се споменат „Пиринска песен“, „Юг“ и „Песен“ на Елисавета Багряна, „Пирин“ на Людмил Стоянов, „Пирински песни“ на Ламар, „Родината и свободата в нас“ от Любомир Левчев и др. Много поети са родени и откърмени с героиката на тази свидна българска земя и те с неотслабваща любов го възпяват, тачат своите деди и прадеди. За това говорят книгите на Г. Бицин, Вл. Голев, Е. Евтимов, П. Караангов, П. Андасаров, Бл. Прангов, В. Асенов, Ем. Рупел, В. Евтимов и редица други.

В темата за Илинден-Преображение — 1903 г. всяко поколение ще открива свои съкровени, непреходни истини и ще ги пресъздава с неотслабваща обич и всеотдайност, докато съществува България.